

PARADOKSALNOST SUDA UKUSA KAO KLJUČ RAZUMEVANJA KANTOVE TEORIJE ESTETSKOGA ISKUSTVA

BOJAN GRUJIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
grujic.dragan.bojan@gmail.com

SAŽETAK

Autor će ovim radom pokušati da prikaže osnovne postavke Kantove teorije estetskoga iskustva, tačnije čistih estetskih sudova po kvalitetu i kvantitetu. Za razumevanje Kantove estetičke problematike mora se uzeti u obzir i povesni kontekst koji mu je prethodio. Pre svega, misli se na promenu paradigme u filozofiji. Uopšteno, prelaz na mentalističku paradigmu znači da problem filozofije primarno nije više predmet saznanja, već saznanje predmeta. Druga stvar koju će autor istaći tiče se razlike estetskih sudova, kako od saznanjano-teorijskih i moralno-praktičkih tako i unutar sebe, između čistih i empirijskih estetskih sudova. Sa tim u vezi, bolje ćemo razumeti kakvu kritiku Kant upućuje svojim prethodnicima i savremenima, a sa druge strane, šta su glavne karakteristike i specifičnosti čistih estetskih sudova po kvalitetu i kvantitetu. Na kraju, autor će se okrenuti sâmoj moći suđenja, kao trećoj moći duše i Kantovoj formulaciji *igre razuma i uobrazilje*, ne bi li ukazao kako to mentalno stanje harmonije u potpunosti menja pojam estetskoga iskustva koji Kant markira terminima *bezinteresnoga dopadanja* i *subjektivne opštosti*. Sve bi nam to pružilo razlog zašto bi Kanta trebali nazvati *osnivačem moderne estetike*.

KLJUČNE REČI

bezinteresno dopadanje, subjektivna opštost, igra razuma i uobrazilje, estetika, moć suđenja, Immanuel Kant

UVODNO RAZMATRANJE

Da bismo razumeli osnovne estetičke postavke Immanuela Kanta izložene u *Kritici moći suđenja*, moramo napraviti korak unazad i situirati čitavu problematiku te knjige sa obzirom na integralnu celinu koju čine tri Kantove *Kritike*. Kant često ponavlja da bi one trebale da predstavljaju jednu sistematski zaokruženu celinu, gde bi svaka knjiga trebala da na svojstven način objasni kako različite forme suđenja mogu funkcionisati legitimno u okviru jedne transcendentalne, kritičke filozofije. Kantov *kritičko-epistemološki* projekat trebao je

da prevaziđe dogmatizam i skepticizam u filozofiji te da pronade čvrste osnove za naše sudove.¹ Da bismo to shvatili, okrenućemo se k velikom povesnom događaju za čitavu filozofiju, a to je upravo bila promena paradigme.

Ontološku paradigmu zamenila je *mentalistička*. To je značilo da se menja tačka fokusa osnovnih problema filozofije. Glavno pitanje ontološke paradigme glasilo je: *Šta jeste?* To pitanje ukazuje na činjenicu da je filozofija htela, pre svega, da odgovori na to kako stvari stoje sa spoljašnjim svetom. Važno je napomenuti, zbog sâme Kantove kritičke epistemologije, da je ovde vladajuća definicija istine razumljena kao korespondencija predmeta (objekta) i svesti (subjektovoga intelekta). Mentalistički preokret vezuje se primarno za Renea Dekarta [Réne Descartes] i predstavlja gubitak poverenja u neupitni odnos *subjekta* i *objekta*. S tim preokretom postavlja se novo pravilo: onaj ko želi nešto da zna, prvo mora pretpostaviti, pa onda i dokazati da on to može znati. Početno pitanje sada postaje: *Šta mogu da znam?* Šta to znači za filozofiju? Više se ne radi o tome da se naše saznanje usmerava prema predmetu i sagledava prema onome što mu predmet diktira, nego o tome da načini i mogućnosti saznanja unapred određuju šta predmet našeg saznanja uopšte može da bude.² Dekart u *Meditacijama* kaže sledeće:

„A sve to dostatno pokazuje kako sam do sada vjerovao – ne po sigurnome sudu, nego tek po slijepom porivu – da egzistiraju neke stvari različite od mene koje meni putem organa osjetila, ili nekim drugim načinom, nameću svoje ideje ili slike. Ali postoji i drugi način da se istraži egzistiraju li izvan mene neke od stvari o kojima su ideje u meni.”³

Kant se na to nadovezuje iz jedne specifične perspektive. Naime, kod Kanta, mi odustajemo od sna da saznamo kakve su stvari po sebi, neuslovljene od naših epistemoloških aktivnosti (*noumenon*). To znači da se okrećemo razumevanju stvari kakve se one za nas predstavljaju, uslovljene našim saznajnim mogućnostima (*phenomenon*).⁴ Zbog čega je to Kantu važno? On navodi sledeće u *Kritici čistoga uma*:

1 Up. Kukla, Rebecca, *Aesthetics and Cognition in Kant's Critical Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2006., str. 2–4.

2 Up. Grubor, Nebojša, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, Draslar, Beograd, 2016., str. 23–26.

3 Descartes, René, *Meditacije o prvoj filozofiji*, prev. Ladan, Tomislav, Plato, Beograd, 1998., str. 29.

4 Up. Kukla, *Aesthetics and Cognition in Kant's Critical Philosophy*, str. 6.

„Predmeti se moraju upravljati prema našem saznanju, što već bolje odgovara zahtevu mogućnosti jednog njihovog saznanja *a priori* koje o predmetima treba da utvrdi nešto pre nego što nam oni budu dati.”⁵

Istraživanje tih subjektivno saznavnih uslova Kant naziva *transcendentalnom filozofijom*:

„Ja nazivam transcendentálnim svako saznanje koje se ne bavi predmetima, već našim saznanjem predmeta ukoliko ono treba da je moguće *a priori*.”⁶

Ono što muči Kanta jeste to da se koristimo mnoštvom empirijskih pojmova i smatramo da imamo pravo da im pridajemo neki smisao jer nam je iskustvo stalno pri ruci da njime pokažemo njihovo važenje, ali takođe postoje i oni pojmovi koje prihvatamo uz gotovo opšte opravdanje i koji sačinjavaju korpus pojmova određenih za upotrebu *a priori*. Kako je moguće da subjektivni uslovi našega mišljenja i saznanja treba da imaju objektivnu vrednost? Upravo je to važno za našu temu jer Kant smatra da je još jedna moć, pored moći saznanja i moći htenja, sposobna za apriorne uvide te da postoji njeno odlikovno mesto upotrebe.

U *Kritici čistoga uma*, ono što nam garantuje opšte važenje sudova, pa samim time i univerzalno shvatanje određenih zakona u prirodi, kategorije su kao čisti pojmovi razuma. Postavlja se pitanje šta nam omogućava opšte važenje estetskih sudova. Tačnije, u kontekstu naše teme, sledeća pitanja postavljaju se kao ključna. Šta nam garantuje *opšte važenje zadovoljstva* i na koji način možemo univerzalno govoriti o našoj ljudskoj prirodi? Kako je moguće da je predstava datoga od strane subjekta ujedno i predstava sâmoga subjekta po pitanju onoga što mu je receptivno dato, a koja može univerzalno da važi?⁷ Kako Kant razume pojmove *bezinteresnoga dopadanja* i *subjektivne opštosti*? Kakvu ulogu, po pitanju estetskoga iskustva, ima specifičan odnos subjektivnih moći razuma i uobrazilje?

1. Osnovni problemi Kantove estetike: pozicija *Kritike moći suđenja*

U literaturi se najvažnijim Kantovim estetičkim spisom obično smatra *Kritika moći suđenja*. Taj stav donekle jeste tačan, ali to nikako ne znači da Kant

⁵ Kant, Imanuel [Immanuel], *Kritika čistog uma*, prev. Popović, Nikola, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1990., str. 17.

⁶ Isto, str. 45.

⁷ Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 134–136.

do treće *Kritike* nije bio zainteresovan za estetičke probleme. U *predkritičkom* periodu Kant se takode bavi estetičkim problemima jer je u XVIII. veku i više nego aktualno bilo pitanje ukusa i njegove strukture, problema normativnosti naših sudova o lepom, estetskoga iskustva i njegove veze prema moralu, estetskoga genija i slično. Glavna struja tumačenja tih problema bila je empiristička estetika, čija je tendencija bila da se estetski fenomeni tumače u vezi s odgovarajućim moralnim osećajima i dispozicijama. Takvu moralnu osnovu imao je i jedan Kantov predkritički spis *Razmatranja o osećanju lepoga i uzvišenoga*.⁸ Sada biva jasnije kome se Kant obraća i koje estetičke koncepcije kritikuje u trećoj *Kritici*. To će nam biti važno kada pređemo na analizu sâmog čistog estetskog suda.

Proces njegovog razvića razumevanja estetičkih problema bio je dosta dug. Od 1760. do 1780. godine Kant se pretežno držao empirističke orijentacije po pitanju lepog i ukusa. U početku, Kant se oslanjao na to da ne postoji osnov *a priori* za opravdanje ukusa, već samo vid opšte saglasnosti te da sud ukusa nije objektivn, već subjektivn, utemeljen na *a posteriori* pravilima preko osećaja zadovoljstva/nezadovoljstva. Ovde je problem bio u tome što se pravila prosuđivanja mogu dobiti isključivo iz iskustva poređenjem sudova različitih ljudi o jednoj klasi predmeta, a potom usaglašavanjem sudova sa subjektivnim osećajem. Sâma činjenica da se u *Kritici moći suđenja* estetsko iskustvo postavlja na racionalan i aprioran osnov svedoči o promeni u odnosu na ranija gledišta.

Pismo Rajnholdu [Karl Leonhard Reinhold] iz 1787. godine govori o otkriću principa *a priori* za osećanje zadovoljstva/nezadovoljstva. *Kritika moći suđenja* nije shvaćena više kao teorija čulnoga saznanja niti kao zasnovana na empirijskim osnovama, već se u njoj pokušava artikulisati subjektivistička paradigma u zasnivanju estetike.⁹ Zbog toga Nebojša Grubor upravo govori o *zasnivanju moderne estetike* sa Kantom.¹⁰ Njegova teorija estetskoga iskustva pokušava da ponudi drugačije iskustvo predmeta od čisto teorijskoga ili čisto empirijskoga iskustva. Pronalaskom *a priori* principa za sud ukusa Kant se jasno distancira od dve tradicije. Kant se našao pred jednom alternativom: empirijskog/apriornog, psihološkog/čisto racionalnog pristupa. Naravno, pravac u kojem je Kant krenuo bila je izvesna sublimacija u smislu pokušaja izmirenja ta dva pristupa na jednom, uslovno rečeno, *meta-nivou*. Bilo je jasno da Kant želi razlikovati čist estetski sud od obične prijatnosti jer on teži da dosegne opštost, ali sa druge strane, on ne vodi nikakvom teorijskom saznanju, pa se nije smeo brkati sa sudom razuma koji je uvek saznajni sud. Za ukus je bilo potrebno pronaći pravila koja ne bi bila empirijska, ali ni zakonodavna. Naime, kritika ukusa po Kantu ne bi

8 Up. Novaković, Marko, „Kantov pojam estetike”, *Arhe*, 8 (16), 2011., str. 127–144, str. 127–129.

9 Up. isto, str. 133–134.

10 Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 16.

trebala da bude zasnovana s obzirom na *apriorno znanje* i ne bi trebalo da bude *doktrina po propisima i kanonima*.¹¹

To nas vodi k još jednoj važnoj stvari koju moramo razgraničiti u pogledu toga kako Kant razumeva sâm pojam *estetike*. Možemo reći da je kod Kanta taj pojam dvoznačan. U *Kritici čistoga uma*, u *Transcendentalnoj teoriji o elementima* nailazimo na podelu toga dela na: *Transcendentalnu logiku* (nauka o pravilima razuma uopšte) i *Transcendentalnu estetiku* (nauku o pravilima čulnosti uopšte). Iz perspektive Kantove filozofije, Baumgartenovo značenje pojma estetike¹² uslovno odgovara transcendentalnoj estetici koja se bavi *a priori* formama čulnosti, tačnije *čulnim saznanjem ukoliko je ono transcendentalno moguće*, a ono jeste transcendentalno moguće jer aktivnost našega duha počinje već na nivou čulnosti. Istražuju se, dakle, *a priori* forme s obzirom na to šta nam se pojavljuje u spoznaji. U tom smislu, Baumgarten je, po Kantu, uzaludno pokušavao da uspostavi nauku o čulnom, u vidu jedne estetike, koja bi odgovarala onome sa čim imamo posla u *Kritici moći suđenja*. Reč *estetika* kod Kanta je rezervisana upravo za *a priori* forme čulnosti (prostor i vreme).

U *Kritici moći suđenja* estetika se javlja kao *kritika ukusa*. Kant ne govori o estetici kao disciplini, već se koristi terminima estetski sud, ukus, moć suđenja. Ovde se, pre svega, bavimo odnosom *osećaja prijatnosti/neprijatnosti* i zanima nas može li postojati nauka o osećajima te na kojim bi to principima ona trebala biti izgrađena.¹³ To je ponovo podrazumevalo garantovati univerzalnu vrednost reflektivnoga estetskog suda ukusa, a da se kritika ne preobrati u izgradnju nekakve dogmatske doktrine. Postavlja se pitanje da li se ideja transcendentalnoga razmatranja može preneti u oblast estetičkog kao kritike ukusa.¹⁴ Može li se onda govoriti o nekakvom vidu univerzalnoga estetskog iskustva? Odgovor je pozitivan, ali da bismo to osvestili, moramo proći Kantove paradoksalne formulacije i prikazati njihovu nužnost, kao i njihov dublji smisao.

11 Up. Zurovac, Mirko, *Tri lica lepote*, Službeni glasnik, Beograd, 2005., str. 244–245.

12 Baumgartenovo zasnivanje estetike izvedeno je s ciljem da se pokaže da je čulno, estetsko iskustvo ne samo integralni već i krucijalni element saznanja i teorije koja ga obrađuje, pa se kod njega estetička sfera pokazuje kao utemeljujuća i za nauku i za umetnost. Alexander Gottlieb Baumgarten zahtevao je da se čulno iskustvo tretira kao autonomna mogućnost saznanja, takva da poseduje u sebi svojstvenu inherentnu *logiku* različitu od one koja pripada razumu. On opisuje estetiku kao 1. *Logiku nižih saznanjnih moći*, 2. *Logiku u užem smislu*. Čulno iskustvo ovde je shvaćeno kao izvor osobene vrste istinskoga saznanja, naime *estetske istine*. Up. Popović, Una, „Lajbnic i zasnivanje estetike”, *Arhe*, 12 (23), 2015., str. 47–62, str. 48–50.

13 Zurovac, Mirko, *Ideja estetike*, Službeni glasnik, Beograd, 2016., str. 405–407.

14 Up. Grubor, Nebojša, *Lepo, nadahnuće i umetnost podražavanja*, Plato, Beograd, 2012., str. 43.

2. Kantova teorija estetskog iskustva: *bezinteresno dopadanje i subjektivna opštost*

Na jednom širem planu, mogli bismo reći da je ključna zagonetka *Kritike moći suđenja* upravo bilo pitanje njenoga položaja i uloge u Kantovom sistemu filozofije. Kant je smatrao ispravnom podelu filozofije prema iskonskoj razlici njenih predmeta i na njoj zasnovanoj suštinskoj razlici njenih principa na *teorijsku* i *praktičku*. Prva bi se bavila područjem pojmova prirode i ovde bi razum bio zakonodavan za pitanja prirode kao predmeta čula. Druga bi se bavila područjem pojmova slobode i ovde bi um bio zakonodavac kauzaliteta slobode kao onoga što je natčulno u subjektu. Kako Mirko Zurovac ističe, da bi nakon *Kritike čistoga uma* i *Kritike praktičkoga uma* jedna metafizika bila uopšte moguća, bila je potrebna treća *Kritika*, koja će tek omogućiti jedinstven pogled na sveobuhvatnu problematiku. Po Zurovcu, to delo moglo bi se razumeti kao kruna njegovoga filozofskog sistema.¹⁵

S tim u vezi, i sâm je Kant svestan problema kada kaže da velika provalija leži između prirode i duha, između prirodne nužnosti i praktičke slobode. Nad tom provalijom, a bez čvrstoga mosta koji bi povezivao te dve oblasti, nije bio moguć jedinstven pogled na svet.¹⁶ *Kritika moći suđenja* trebala je da posreduje između principa koji vladaju na području empirijskoga znanja i spekulativnoga mišljenja, između teorijskoga i praktičkoga. Ulogu posrednika između prirode i slobode imao bi pojam svrhe. Svrha je pojam o jednom objektu, ako taj objekt sadrži razlog i opravdanje svog postojanja. U tom smislu, on bi bio *most koji se uspostavlja između posebnog i opšteg*. Moć suđenja preko osećaja trebala bi da dovede u vezu moć saznanja i moć htenja.¹⁷ Naravno, i ako je to ključno pitanje *Kritike moći suđenja* kao jedne celine, to bi zahtevalo stepen posvećenosti koja prevazilazi obim i svrhu ovoga rada. Međutim, važno je napomenuti u kakvom se problemu Kant nalazio po pitanju jedinstva vlastite filozofske misli i stvaranja jednoga integralnog sistema iz razloga što se upravo koren paradoksalnosti čistoga estetskog suda nalazi u korenu sâme Kantove filozofije. U njegovoj filozofiji sistem nije postojao radi estetike, već je estetika bila tu zbog potreba filozofskoga sistema, a zadatak joj je bio upravo da dublje fundira sistem u smislu jedne karike povezivanja.¹⁸ Kant napominje da je njegova namera u istraživanju estetičkih prosuđivanja isključivo *transcendentalna*, pa u tom smislu, ispitivanje moći ukusa kao estetske moći suđenja nema ambiciju da obrazuje i razvija *kulturu ukusa*.¹⁹

15 Up. Kant, Imanuel [Immanuel], *Kritika moći suđenja*, prev. Popović, Nikola, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975., str. 61.

16 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 83–84.

17 Up. isto, str. 66.

18 Up. Zurovac, *Ideja estetike*, str. 407.

19 Up. Rajković, Marica, *Estetika u filozofiji nemačkog klasičkog idealizma* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2016., str. 55.

Kada smo postavili problem u širi okvir, vreme je da se fokusiramo na glavnu problematiku rada. Kant *Kritiku moći suđenja* deli u dva dela: *Kritiku estetičke moći prosuđivanja* i *Kritiku teleološke moći prosuđivanja*. Predmet ovoga rada jeste *Kritika estetičke moći prosuđivanja*, tačnije I. i II. momenat *Analitike lepoga* koji pokrivaju problem estetskoga iskustva. III. i IV. momenat pokrivaju problem estetskoga predmeta i oni će u ovom radu biti izostavljeni. Kantova teorija estetskoga iskustva, prema Gruboru, može se svesti na pitanje: *Da li u sudu ukusa prosuđivanje lepog predmeta prethodi osećaju zadovoljstva ili osećaj zadovoljstva prethodi prosuđivanju?*²⁰ Ovde nas upravo zanima u čemu se, po Kantu, sastoji osobitost estetskih doživljaja i kako se to ona razlikuje od neestet-skih doživljaja te u čemu se sastoje osobenosti estetskoga stava.

Alison iznosi važnu napomenu. Bez obzira na to što Kant daje naziv *Analitika lepoga*, moramo biti svesni da se tu ne radi o prirodi lepote *po sebi*, već da je reč o *suđenju* kroz koje se lepota predmeta, prirode ili umetnosti procenjuje. Glavna odlika toga suda jeste u tome da je on *estetski*. To što su sudovi ukusa estetski, implicira da su oni zasnovani na *osećaju*.²¹ U analizi suda ukusa Kant koristi tablicu sudova iz prethodne dve kritike zasnovanu na logičkoj funkciji suđenja. Sudovi se, u tom smislu, mogu podeliti na sudove po kvalitetu, kvantitetu, relaciji i modalitetu. U pogledu tematike kojim se bave te vrste sudova, Kant izvodi četiri definicije:

I. momenat (sud po kvalitetu):

„Ukus predstavlja moć prosuđivanja jednog predmeta ili neke vrste predstavljanja pomoću dopadanja ili nedopadanja *bez ikakvog interesa*. Predmet takvog dopadanja naziva se *lepim*.”²²

II. momenat (sud po kvantitetu):

„*Lepo* je ono što *bez pojma* izaziva *opšte* dopadanje.”²³

III. momenat (sud po relaciji):

„*Lepota* jeste forma *svrhovitosti* jednog predmeta, ukoliko se ona na njemu opaža *bez predstave o nekoj svrsi*.”²⁴

20 Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 106.

21 Up. Allison, Henry E., *Kant's Theory of Taste: A Reading of the Critique of Aesthetic Judgment*, Cambridge University Press, New York, 2001., str. 68–69.

22 Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 100.

23 Isto, str. 108.

24 Isto, str. 124.

IV. momenat (sud po modalitetu):

„*Lepo* jeste ono što se bez pojma saznaje kao predmet nekog *opšteg* dopadanja.”²⁵

Iz tih se definicija vidi problem paradoksalnosti koji smo naglasili u nekom od prethodnih paragrafa. Zapravo, možemo reći da je on dominantno izražen u svim momentima.

- I – *bezinteresno dopadanje*;
- II – *subjektivna opštost*;
- III – *svrhovitost bez svrhe*;
- IV – *bezpojmovna opštost*.

Naš fokus jeste na prikazu prva dva momenta. Njihovu problematiku možemo raslojiti, a Grubor to radi na sledeći način:

1. poglavlja 1–5 daju nam preliminarno odgovor na pitanje o mogućnosti samih estetskih sudova (fokus je na ideji *bezinteresnoga dopadanja*)
2. poglavlja 6–8 objašnjavaju osobine suda ukusa putem ukazivanja na našu intuiciju pod kojim smo spremni da nešto nazovemo lepim, a ne *prijatnim, dobrim*;
3. poglavlje 9 postavlja teorijsku hipotezu zarad rešenja napetosti utvrđenih u prethodnim poglavljima i govori nam o tome kako je moguća opisana struktura kao transcendentalna.²⁶

2. 1. *Bezinteresno dopadanje*

Za početak, da bi se uopšte razumelo na koji način funkcioniše čist estetski sud, mora se napomenuti da se u sudu ukusa ne usmeravamo na sam *objekt saznanja*, već se predstava o objektu izvodi u vezi sa subjektom i njegovim osećajem zadovoljstva/nezadovoljstva. Stoga, sud ukusa nikako ne može biti teorijski sud. To osećanje zasniva se na moći prosuđivanja koja ništa ne doprinosi saznanju.²⁷ Zurovac ističe da se estetika onda na prvom mestu odnosi na *stanje subjekta*, a ne na prirodu predstavljenoga predmeta. Bezinteresno dopadanje nije vezano za predstavu egzistencije opaženoga predmeta.²⁸

Ovde je nužno da u kratkim crtama napravimo razliku između onoga što Kant naziva *refleksivnom moći suđenja* od *odredbene moći suđenja*. U *Kritici čistoga uma* Kant kaže da je uloga moći suđenja supsumcija opažaja pod

²⁵ Isto, str. 128.

²⁶ Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 74–76.

²⁷ Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 93–94.

²⁸ Up. Zurovac, *Tri lica lepote*, str. 255.

pojmove.²⁹ To načelno odgovara onome što će Kant u *Kritici moći suđenja* nazvati odredbenom moći suđenja – ako je razum moć pravila, ona bi bila moć supsumiranja pod pravila, to jest odlučivala bi o tome da li nešto stoji pod pravilom ili ne. Ono s čim mi imamo posla u *Analitici lepoga* upravo je refleksivna moć suđenja. Refleksivna moć suđenja nema veze sa sâmim predmetima, da bi se o njima dobili pojmovi, već znači određeno stanje duha u kojem se pripremamo na to da pronademo *subjektivne* uslove pod kojim *možemo* doći do pojmoveva.³⁰ Kant govori o autonomiji suda ukusa u smislu da se on ne određuje pojmovima i propisima. Sud ukusa nikako se ne može odrediti dokazima, što znači da je subjektivan, a odobravanje drugih ne može biti osnov univerzalnosti čistoga estetskog suda. Sud ukusa donosi se apsolutno uvek kao jedan *pojedinačan* sud o objektu. Razum je sposoban da na osnovu upoređivanja sa sudom drugih ljudi proizvede jedan opšti sud. Na primer: „Sve lale su lepe”. To nije sud ukusa, već je to logički sud. Osobitost suda ukusa sastoji se u tome da, iako je prema svome važenju čisto subjektivan, ipak pretenduje na sve subjekte.³¹ Na drugom mestu Kant daje sledeća određenja:

„Moć suđenja koja supsumira ono što je posebno pod ono što je opšte jeste *odredbena*. Ali, ako je dato samo ono što je posebno, za koje moć suđenja treba da nađe ono što je opšte, onda je ona *refleksivna*.”³²

Egzemplifikacija zakona, na primer to da sunce zagreva vosak i da se on pod njegovim uticajem topi, jeste primer univerzalnoga zakona da svaka posledica ima svoj uzrok. Međutim, kada želimo od pojedinačnoga slučaja doći do univerzalnoga principa, tu se radi o refleksivnoj moći suđenja. Na primer: „Ja gledam ovu ružu i sudim da je lepa”. U tom slučaju, pretpostavljam da drugi mogu da se slože sa mnom i priznaju tu lepotu. Ovde se primarno radi o funkcionisanju duha koji sudi.³³ U tom smislu, u tom sudu, ne gledam odnos moje predstave i predmeta, već moga duševnog stanja i moje predstave predmeta. Stoga, nije nam važna egzistencija predmeta. Ovde vidimo uticaj *kopernikanskog obrta* i na sâmu estetičku problematizaciju. Više o ovome ćemo reći u daljem delu rada.

U 3. i 4. poglavlju Kant bliže određuje *bezinteresno dopadanje*. On razlikuje tri vrste interesovanja:

1. interesovanje za objekt gde postoji nekakva žudnja za objektom – obeležje

29 Up. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 127.

30 Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 56–57.

31 Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 168–170.

32 Isto, str. 69.

33 Up. Zurovac, *Tri lica lepote*, str. 248.

takvoga interesovanja je *prijatnost*, koju Kant definiše kao *ono što se u osetu dopada čulima* i ono se sastoji u uživanju u samom predmetu;³⁴

2. interesovanje za objekt jer nam se dopada kao svrha ili sredstvo za neku svrhu – obeležje takvoga interesovanja je *dobro* koje izaziva dopadanje preko čistoga pojma;

3. *bezinteresno dopadanje* koje se ne zasniva ni na ideji *prijatnosti*, ali ni na tome da je nešto *svrha ili služi svrsi*.³⁵

Lepe stvari (cveće, ukrasi, crteži) ne zavise od određenoga pojma (i ako zavise od refleksije o nekom predmetu koja nas dovodi do pojma), a sa druge strane, nisu zasnovani na čulnom osetu. Karakter dopadanja lepoga pokazuje se kao specifičan. Kant u 5. poglavlju nastavlja analizu, gde kaže da je lepota ono što važi samo za ljude, ali ne i za životinje i čisto umska bića, dok je *prijatnost* ono što delimo sa životinjama, a *dobro* ono što delimo sa anđelima. *Lepotu* Kant vezuje za *bezinteresno dopadanje*, dok *prijatno* i *dobro*, vezuje sa *zadovoljavanjem* i *odobravanjem*. Dopadanje lepim pokazuje se kao *slobodno* jer nije zasnovano ni na interesima čula ni na interesima uma (ovde jasno vidimo da taj sud nije empirijsko-estetski sud, ali da, sa druge strane, nije ni praktičko-moralni sud). Dakle, u sudu ukusa ne radi se o egzistenciji predmeta koja bi bila uzrok moje prijatne senzacije, ali ni o moralnom zakonu jer on pretpostavlja poredak, dok se čist ukus samo *igra* sa predstavama o predmetima, a da se ne vezuje ni za jedan od njih.³⁶

Vidimo da pored neposrednoga zadovoljstva koje se vezivalo za našu čulnost, a kod kojega bi, po Kantu, slobodno mogla da važi krilatica *da svako ima svoj ukus*, postoji i *čisto, kontemplativno zadovoljstvo*. Svaki isključivo subjektivni ukus zapravo je ukus čula, dok je svaki *subjektivno-opšti ukus*, ukus koji zavisi od moći refleksije. Taj se sud razlikuje jer jeste subjektivan, ali je takav da se *mora saglašavati* s objektivnim principom, tačnije, ovde subjektivni sud ima pretenziju na opšte važenje i ako *nije pojmovnoga karaktera*.³⁷

2. 2. Subjektivna opštost

Univerzalni karakter i zahtev za opštim važenjem vodi nas definiciji II. momenta suda ukusa koja je direktno izvedena iz definicije I. momenta, a ona glasi: *Lepo je ono što se predstavlja bez pojma kao predmet opšteg dopadanja*. Mogli bismo subjektivnu opštost izraziti i sledećim silogizmom:

- 1) ako je neko svestan da je njegovo dopadanje bez interesa;
- 2) njegovo dopadanje onda nije utemeljeno u privatnim uslovima (interesu);

34 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 95.

35 Up. isto, str. 95–97.

36 Up. Zurovac, *Tri lica lepote*, str. 257.

37 Up. Rajković, *Estetika u filozofiji nemačkog klasičkog idealizma*, str. 55.

3) dakle, može verovati da će se svako s njim složiti u sličnom dopadanju.

Otuda i sličnost toga suda s kognitivnim sudom u smislu da on traži opšte važenje. To čisto zadovoljstvo *oslobođeno* je od svake vrste interesa jer imam pravo da očekujem od svakoga da će doživeti isto zadovoljstvo dok posmatra lepu stvar i da će se složiti sa mojim sudom. U 7. poglavlju Kant će razlikovati sud o prijatnom i sud o lepom. Kod prijatnoga već unapred prihvatam da se sud ograničava samo na mene i ovde je legitimno reći da se *meni* nešto sviđa, dok je u slučaju drugoga to smešno. Ako nalazimo da je vino sa Kanarskih ostrva prijatno, uopšte ne pomišljamo da taj sud nametnemo drugima, dok sa lepim stvari stoje sasvim drugačije. Oko lepote postoji sukob i rasprava o tome da li je nešto lepo, dok u slučaju prijatnosti nemam pravo da kritikujem nekoga ako njegov sud odstupa od moga.³⁸ 8. poglavlje govori nam o specifičnoj prirodi i strukturi te vrste suda. Izgleda nam da je baziran na subjektivnom osetu, dok, sa druge strane, ispostavlja nužan zahtev za opštošću. To se ogleda u tome da:

1. taj sud nije objektivno dokaziv jer počiva na sopstvenom uverenju da je nešto lepo;
2. ali nije ni subjektivno proizvoljan jer gajimo uverenje da na našoj strani imamo opšti glas.³⁹

Čisti estetski sud *ne zasniva se na opštem društvenom mišljenju*, već na onome što je u čoveku najdublje i najvlastitije. Ovde je reč o specifičnom duhovnom osećaju kada učestvujemo svojim suđenjem u opštoj duhovnoj celini. To je idealna celina onih koji sude, a ne mnoštvo sabranih pojedinaca. U tom smislu, ne treba pitati ljude kao zbir pojedinaca o ukusu, već *ljudskost* koju u sebi nosi svaki pojedinac.⁴⁰ Kant se ovde ne poziva na faktički dosegnut prosečni standard u dopadanju onoga što je lepo, već na ideju o uniformnosti ljudske prirode (regovanja na lepo).⁴¹ Naravno, postavlja se pitanje da li se to sme pretpostaviti. Kant pokušava da reši problem koji je formulisao u estetici XVIII. veka, a koji se jasno eksplicira u Hjumovom [Humeovom] tekstu *O merilu ukusa*.⁴²

Ovde Hjum [Hume] načinje problem i govori o tome da i pored velike raznovrsnosti ukusa, koja je neizbežna, ljudi dolaze do različitih tvrdnji u koje imaju neprikosnoveno poverenje i na osnovu kojih postupaju tako kao da na predmetu prepoznaju neku objektivnost. Kako to da se, i pored subjektivnosti ukusa, postupa kao da se raspolože njegovim objektivnim merilom, to jest kao da se ne može nedvosmisleno utvrditi koja su objektivno svojstva konstitutivna za ono što nazivamo lepim predmetom?

38 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 102–103.

39 Up. isto, str. 103.

40 Up. Steiner, Marijan, „Kantova estetika”, *Obnovljeni život*, 52 (6), 1997., str. 533–545, str. 542.

41 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 104–106.

42 Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 87.

Hjum [Hume] kaže da hiljadu različitih ljudi povodom jedne stvari mogu zauzeti hiljadu različitih stavova i svi mogu biti ispravni jer nisu samo izraz onoga što se već nalazi u objektu. Lepota postoji samo u umu onoga ko doživljava određeni predmet. Uzaludno je tragati za nečim što je *po sebi lepo* ili *po sebi ružno*. Upravo različitost među ljudima po pitanju ukusa, prema Hjumu [Humeu], prirodno vodi čoveka da traži određeni standard ukusa, pravilo na osnovu kojeg bi se različite vrste ljudi složile po pitanju određenih tvrdnji ili na osnovu kojeg bi se neke tvrdnje prihvatile kao legitimne, a druge odbacile. Hjum [Hume] će se kretati k rešenju tako što će pokušati da govori o zajedničkom stavu pravilno ustrojenih ljudi u moralnom smislu, ali za Hjuma [Humea] nikako neće postojati lepota kao nekakvo svojstvo sâmihi stvari koje je nužno prisutno u njima. Naravno, umetnosti su jedan primer postupanja po određenim pravilima baziranim na iskustvu, ali čak ni to za Hjuma [Humea] nije prava nit vodilja jer se do njih došlo ponovo nekakvim vidom uopštavanja baziranoga na ljudskom mišljenju, što aludira na to da se ne moraju pri svakoj prilici naša osećanja usaglasiti sa datim pravilima. On govori o *finijim* emocijama koje su bazirane na moćima našega uma i njegovoj čistoti. Ono što je potrebno za jedan sud, koji će biti usvojen kao legitiman po pitanju univerzalne lepote umetničkog dela, sledeće je: čistota uma, vezivanje misli u skladnu celinu i određena pažnja prilikom recepcije dela.⁴³ Hjum [Hume] je potražio rešenje koje ne bi bilo ni objektivističko shvatanje lepote, koje je svodi na neki pojam (sklad delova, jedinstvo u mnoštvu, simetriju, harmoniju itd.), ni subjektivističko shvatanje, prema kom se osnovno značenje lepote vezuje za naše pojedinačne reakcije na predmete koje nazivamo lepim.⁴⁴ Kantovo rešenje toga problema trebalo bi tražiti, kako to Grubor ističe, u analizi 9. poglavlja *Kritike moći suđenja*.

3. Princip čistoga estetskog suda: igra razuma i uobrazilje

Taj problem može se formulisati kao pokušaj integrisanja specifičnoga (subjektivnoga) estetskog osećaja zadovoljstva (*bezinteresnoga dopadanja*) i opšteg (tačnije *subjektivno-opšteg*) važenja toga zadovoljstva.⁴⁵ Važno je još jednom naglasiti da estetski sudovi *nisu sudovi o objektima kao takvim*, već o *našoj reakciji*. Međutim, samo to ne bi pravilo nikakvu razliku čisto estetskih sudova od empirijskih (estetskih) sudova. Mora se istaći njihova specifičnost, a to Kant čini upravo preko paradoksalnih formulacija. Čisti estetski sudovi su sudovi o lepom,

43 Up. Hume, David, *Four Essays, Early Modern Texts*. Dostupno na: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1757.pdf> (pristupljeno: 21. 2. 2020.).

44 Up. Grubor, *Kant i zasnivanje moderne estetike*, str. 36.

45 Up. isto, str. 88.

a ne sudovi o prijatnom. *Estetski kvantitet* podrazumeva opšte važenje, ali takvo da sud zadržava subjektivnu prirodu.⁴⁶

Posle takve artikulacije *estetskoga kvaliteta* (poglavlja 1–5) i *estetskoga kvantiteta* (poglavlja 6–8), koja omogućava specifičan vid univerzalnosti, ostaje nam da damo ključni odgovor na pitanje za koje bismo mogli reći da najbolje odslikava zadatak Kantove transcendentalne filozofije, a to je pitanje o *uslovu mogućnosti* takvoga suda, preciznije o *transcendentalnoj strukturi* koja ga omogućava. Mogli bismo formulisati Kantovu *kritiku ukusa* kao jednu *kritiku kritike ukusa*, u smislu da Kanta prvo interesuje struktura čistoga estetskog suda, tačnije princip na kojem počiva. Takođe, sa druge strane, Kant želi da izvrši izvesnu limitaciju u pogledu toga šta bi se smatralo problemom *čistog ukusa*, kao i šta bi takav jedan ukus zapravo bio. Struktura koja bi trebala da razreši paradoksalnost u sudu o lepom jeste struktura *saznanja uopšte*, odnosno *slobodne igre razuma i uobrazilje*.

Prvi važan momenat je razgraničenje suda ukusa od običnoga stava. Ovde se ne radi o izricanju pojedinačne rečenice jer to ne bi moglo odgovoriti na postavljeno pitanje o tome da li zadovoljstvo prethodi prosuđivanju ili prosuđivanje prethodi zadovoljstvu. U tom smislu, Kant upotrebljava termin *ukus* za moć prosuđivanja lepoga (kao aktivnoga procesa), a njegov odgovor na dato pitanje je jednoznačan i glasi da *prosuđivanje predmeta mora da prethodi osećaju zadovoljstva tim predmetom*.⁴⁷ Osnov mogućnosti prosuđivanja lepoga, po Alisonu, vezuje se za univerzalno saopštivo stanje duševnosti, ali ne saopštivost osećaja zadovoljstva kao naprosto registrovanja činjenice da nam nešto pričinjava zadovoljstvo jer on *nije puki oset*.⁴⁸

Ovde je pre pitanje u čemu se sastoji osećaj kao vrsta *metasvesti* u pogledu onoga što doživljavamo. To uvek podrazumeva dvostrukost u smislu svesti o osećaju za nešto, ali i svesti o osećaju sâmoga osećaja, načinu na koji ja osećam na određeni način. U skladu sa njegovim kritičkim projektom i idejama izloženima u prethodnim kritikama, mogli bismo reći da ovde ključno pitanje nije o zadovoljstvu onim što je lepo ili osećaju zadovoljstva, već *samoraskrivenosti subjekta* i onome *kako sam sâmom sebi dat preko osećaja*. Sve je u tome da se razume kako posedujemo osećaj zadovoljstva zbog toga što smo sposobni da, polazeći od predstavljenog predmeta, na opšti način saopštimo naše mentalno stanje. To počiva na tome što pored uslova univerzalno saopštivog mentalnoga stanja, a tome logički prethodi *uslov mogućnosti univerzalne saopštivosti suđenja i refleksije* koji nam omogućavaju da dođemo do odgovora o tome kako prosu-

46 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 104–105, 112.

47 Up. isto, str. 106.

48 Up. Allison, *Kant's Theory of Taste*, str. 115.

divanje prethodi osećaju zadovoljstva.⁴⁹ Ovde smo na tragu toga zašto Grubor svoju studiju naziva *Kant i zasnivanje moderne estetike*, iako je taj termin skovao od grčkog *aisthesis* sâm Baumgarten ne bi li označio filozofsku disciplinu koja bi predstavljala izvesnu teoriju čulnosti. U modernoj estetici saznanje i prosuđivanje lepote bazira se *na nama samima*. Polazeći od analize naših saznajnih sposobnosti, mora se pronaći osnov našega saznanja, ali i doživljaja stvarnosti.

Ne radi se više o idealnoj lepoti koja je iznad čoveka, o kakvoj je Platon govorio. Nema lepote koja bivstvuje nezavisno od čoveka i *isijava* kroz sve što je pojedinačno lepo, otvarajući nam put k onome što istinski jeste kao spona nas i inteligibilnoga, onoga što preko sebe upućuje na bivstvovanje sâm. U dijalogu Diotime i Sokrata lepota figurira u različitim stepenima kao stepenica za dijalektičko uzdizanje od lepih tela, preko lepih poslova do lepih nauka i saznanja, ne bi li došli do onoga što je lepota po sebi.⁵⁰ Važno je bilo kontrastirati taj pristup sa onim grčkim jer ovde vidimo velike promene – od ideje lepote koja se vezivala za istinu i erotički odnos prema saznanju do lepote koja ulazi u estetiku kao jedan od ključnih pojmova.

Kant se takođe razlikuje i od svojih savremenika. Uporište lepote više nije u objektivnim osobinama predmeta, nego u subjektivnom iskustvu. Teodor [Theodor] Adorno je, i pored oštre kritike upućene Kantu za njegov formalizam, video i veliki značaj u tome što Kant nije samo hteo da dovede do kraja proces subjektivacije estetskoga iskustva nego da ujedno sačuva prostor za njegovu objektivnost, odnosno njegovo opšte važenje. Zarad toga poduhvata Kant se nije vratio predmodernim koncepcijama, nego je tu opštost tražio u subjektivnosti.⁵¹

Poglavlje 35 govori nam preciznije o principu suda ukusa. Alison kaže da, iako princip suda ukusa ne možemo izjednačiti s principom odredbenih su-

49 Up. isto, str. 136.

50 Up. Platon, *Gozba ili O ljubavi*, prev. Đurić, Miloš N., Dereta, Beograd, 2013., str. 62–63.

51 Za mnoge mislioce upravo ta koncepcija subjektivne opštosti, kao i ideja bezinteresnoga dopadanja, biće problematične, ali to ne znači da se osporava Kantova vrednost po pitanju rešenja tih problema, već da oni imaju i svoju problematičnu stranu ako posmatramo iz vizure veze umetnosti sa drugim fenomenima stvarnosti i njene uloge. Adorno kaže da dopadanje kod Kanta ostaje nešto takvo neodređeno da više ne vredi ni za kakvo određenje lepoga. Učenje o *bezinteresnom dopadanju* siromašno je u odnosu na estetski fenomen – ono ga svodi na formalno lepo ili na uzvišene predmete prirode. Umetnosti je odsečen svaki sadržaj, izbačeno je ono negirano kao njen momenat, ono od čega se ona odvaja i umesto toga ostalo je samo dopadanje, *kastrirani hedonizam*. Adorno kritikuje svaku filozofiju koja polazi od subjekta jer nikada do kraja ne može obuhvatiti objekt. Zadatak filozofa je pokazati protivrečnost subjektivnoga iskustva i sveta. Umetnost se zadobija iz mnoštva fenomena sa kojima je vezana i poenta je upravo prikaza stvari kao neidentičnih. Ako bi se ukinuo momenat uživanja, mogli bismo postaviti pitanje zbog čega delo uopšte postoji. Umetnost treba da kritikuje stvarnost činjenicom da postoji, delo pokazuje da je trenutno stanje stvarnosti loše. Kantov formalizam, u tom smislu, bio bi nekakav vid odvajanja presudne uloge same umetnosti. Up. Adorno, Teodor [Theodor], *Estetička teorija*, prev. Prohić, Kasim, Nolit, Beograd, 1979., str. 38–45.

dova, koji počivaju na zakonitosti kojom razum supsumira opažaje pod pojmove, ipak možemo reći da je on povezan sa *saznanjem uopšte*.⁵²

„[T]o se sud ukusa mora zasnivati na čistom osećaju uzajamnog podsticanja uobrazilje u njenoj *slobodi* i razuma sa njegovom *zakonitošću*. [...] ukus kao subjektivna moć suđenja sadrži princip supsumcije, ali ne opažaja pod pojmove, već supsumcije *moći* opažaja (to jest uobrazilje), *moć* pojmova (to jest razuma), ukoliko se uobrazilja u njenoj *slobodi* saglašava sa razumom u njegovoj *zakonitosti*.”⁵³

U estetskom iskustvu estetskoga predmeta radi se o posebnom načinu na koji preuzimamo predmet, a koji zavisi od igre saznanjnih moći gde uobrazilja razumu nudi predstavu, *estetičku ideju*, koja podstiče da se zamisli mnoštvo koje se u određenom pojmu nikada ne bi moglo sažeti.⁵⁴ Na taj način, *provocirajući* razum, uobrazilja ga drži budnim i aktivnim, a on se stara o tome da igra bude u skladu sa njegovom zakonitošću, ne žrtvujući slobodu uobrazilje. Na tom mentalnom stanju temelji se tvrdnja o lepom predmetu, koja važi za svakog od nas i pre nego što se svako od nas s njom saglasi.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Pri prolasku kroz analizu prethodno spomenutih pojmova mogli smo, takođe, uočiti jednu širu perspektivu Kantove estetike, gde se ona ne bi postavljala isključivo kao nužan uslov dovršenja Kantovog sistema filozofije, već bi figurirala i kao nešto mnogo više, kao nešto što nam govori o novom razumevanju estetskoga iskustva, naše recepcije lepog, kao i o strukturi estetičkoga dela ljudske subjektivnosti.

Kako Vladislav Tatarkjevič navodi da je prevaga objektivističke estetike trajala od vremena antike, od Platona, pa sve do XVIII. veka, iako ju je u doba renesanse pratila najjača do tada opozicija subjektivistička. Konačno, u XVIII. veku za kratko pobeđuje subjektivistička estetika jer je već u ranim godinama XVIII. veka Francis Hačison [Hutcheson] zaključio da lepo nije objektivna osobina stvari, nego *percepcija u duhu* te da nije uslovljena opštim principima i pravilima o lepom. To neće trajati dugo jer se pojavljuje ideja o *čulu za lepo*, koje bi imalo pasivan karakter registrovanja objektivnih stanja stvari. Tatarkjevič zaključuje da su tendencije XVIII. veka bile veoma složene i raznovrsne te da su pulsirale između subjektivizma i objektivizma. U takvom nadiranju različitih estetskih

52 Up. Allison, *Kant's Theory of Taste*, str. 116.

53 Up. Kant, *Kritika moći suđenja*, str. 172.

54 Up. isto, str. 198.

konceptija, pred kraj toga nesaglasnog veka, dolazi do pokušaja njihovog usaglašavanja.⁵⁵

Konačno dolazimo do glavnoga doprinosa Kantovog zasnivanja moderne estetike. *Kopernikanski obrt* ukazao nam je na nužnost postavljanja pitanja o *uslovima mogućnosti* saznanja i našega odnosa prema stvarnosti. To je za estetiku bio ogroman korak. Odnosno, sada se prosuđivanje lepoga bazira na nama samima, a uporište lepote nije više u stvarima, nego u našem subjektivnom estetskom iskustvu. Međutim, ti *uslovi mogućnosti* morali su imati jednu objektivnu notu. Kant dovodi do kraja subjektivizaciju estetskoga iskustva, čuvajući, sa druge strane, prostor za njegovu objektivnost, odnosno opšte važenje. Analiza suda ukusa rasvetljava nam strukturu naše subjektivnosti i prirodu osećaja na kom se utemeljuje sud o lepom. Putem suda ukusa mi na opštevažeci način govorimo o našoj sopstvenoj ljudskoj prirodi i odgovaramo na pitanje: *Ko je to čovek?* Zao-kružićemo tu problematiku sledećim Gruborovim rečima koje pokazuju značaj Kantove estetike:

„... poimanje estetskog predmeta ima posebno značenje koje svedoči o tome, da ljudi, saobrazno svom osećajnom načinu reagovanja na svet, pripadaju svetu u kome žive i da taj svet pripada njima.”⁵⁶

LITERATURA

Adorno, T. (1979): *Estetička teorija*, prev. Prohić, K., Beograd: Nolit.

Allison, H. E. (2001): *Kant's Theory of Taste: A Reading of the Critique of Aesthetic Judgment*, New York: Cambridge University Press.

Descartes, René, (1998): *Meditacije o prvoj filozofiji*, prev. Ladan, T., Beograd: Plato.

Grubor, N. (2012): *Lepo, nadahnuće i umetnost podražavanja*, Beograd: Plato.

Grubor, N. (2016): *Kant i zasnivanje moderne estetike*, Beograd: Draslar.

Hume, D., *Four Essays, Early Modern Texts*. Dostupno na: <https://www.early-moderntexts.com/assets/pdfs/hume1757.pdf> (pristupljeno: 21. 2. 2020.).

55 Up. Tatarkjevič, Vladislav, *Istorija šest pojmova*, Nolit, Beograd, 1980.

56 Grubor, N., *Kant I zasnivanje moderne estetike*, str. 143.

Kant, I. (1990): *Kritika čistog uma*, prev. Popović, N., Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kant, I. (1975): *Kritika moći suđenja*, prev. Popović, N., Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kukla, R. (2006): *Aesthetics and Cognition in Kant's Critical Philosophy*, New York: Cambridge University Press.

Novaković, M. (2011): „Kantov pojam estetike”, *Arhe*, 8 (16), str. 127–144.

Popović, U. (2015): „Lajbnic i zasnivanje estetike”, *Arhe*, 12 (23), str. 47–62.

Platon (2013): *Gozba ili O ljubavi*, prev. Đurić, M. N., Beograd: Dereta.

Rajković, M. (2016): *Estetika u filozofiji nemačkog klasičkog idealizma* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Steiner, M. (1997): „Kantova estetika”, *Obnovljeni život*, 52 (6), str. 533–545.

Tatarkjevič, V. (1980): *Istorija šest pojmova*, Beograd: Nolit.

Zurovac, M. (2005): *Tri lica lepote*, Beograd: Službeni glasnik.

Zurovac, M. (2016): *Ideja estetike*, Beograd: Službeni glasnik.

„Moć suđenja koja supsumira ono što je posebno pod ono što je opće odredbena je. Ali ako je dano samo ono što je posebno, za koje moć suđenja treba naći ono što je opće, onda je ona refleksivna.”

IMMANUEL KANT